

Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008.

Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 362 oldal.

A magyarországi cigányság története, kultúrája, életmódja témakörében eddig is szép számban születtek monográfiák, tanulmányok, esetleírások, kutatási beszámolók, szakdolgozatok, azonban ezek a vizsgálatok témájukat, tér- és/vagy időbeli határaikat, vagy éppen a megközelítésük módját illetően erősen behatároltak voltak. A szerzők egyike sem vállalkozott ugyanis arra a többek által szükségesnek tartott feladatra, hogy az eddigi eredményeket egy tartalmában komplex, időben és térben átfogó monográfiában összegezze-összefűzze. Dupcsik Csaba volt az első, aki megvalósította ezt a célkitűzést. Neki köszönhetően, sokak örömeire és segítségére, végre azok is átfogó, hiteles és részletes képet kaphatnak Magyarország legnagyobb létszámú kisebbségének történetéről és életéről, akik valamilyen okból kifolyólag nem tudják, vagy nem akarják áttekinteni az egymástól szegregált – hogy ezzel a témához erősen kapcsolódó fogalommal éljek – szakirodalmat. A puzzle darabjai végül teljes képpé állnak össze Dupcsik munkájában.

Dupcsik Csaba jól átgondolt, logikusan felépített, az eddigi történeti megközelítésű munkáktól azonban eltérő, s talán éppen ebből fakadóan üdítő szerkesztési elgondolás alapján mutatja be a hazai cigányság történetét, ugyanis összekapcsolja azt a cigányságról született szociográfiai kutatások eredményeinek elemzésével. A szerzőnek ez a döntése az első jóleső meglepődés után teljességgel érthetőnek, sőt egyenesen szükségesnek tűnik, hiszen az elmúlt kicsivel több, mint száz évben a szociológia, illetve az utóbbi húsz évben az antropológia foglalkozott leginkább érdemben a cigányság életmódjának kutatásával. Dupcsik a kezdetektől, vagyis a cigányok magyarországi megjelenésétől egészen a közelmúltig veszi sorra a hazai roma történelem nagyobb fejezeteit. Ezen belül azonban lehatárol egy időszakot – az 1890 és 2008 közé eső éveket –, amelynek nagyobb figyelmet szentel. Az említett korszak kiemelését az indokolja, hogy csak az 1890-es évektől kezdve állnak rendelkezésünkre olyan adatok, amelyek lehetőséget nyújtanak a cigányság – elsősorban szociológiai szempontú – kutatására.

A mű bevallottan oktatási segédanyagnak (is) készült, s ez a célkitűzés a könyv szerkezeti felépítésén is meglátszik. A bevezetésen kívül a könyv hat nagyobb, terjedelmében közel azonos fejezetre oszlik, amelyek kronologikus rend alapján követik egymást. A kiemelt korszakon belül a hangsúly a II. világháborút követő időszakra, a szociológiai kutatások kibontakozásának korára esik. Míg az 1890 és 1945 közé eső éveket két, addig az 1945-től napjainkig tartó időszakot három fejezet ismerteti, ami az utóbbi években megszorodó kutatásoknak tudható be, amelyek közül a szerző a jelentősebbeket sorra be is mutatja. Az egyes fejezeteket a főszövegtől jól elkülönülő, keretbe foglalt kiegészítések teszik színesebbé, érthetőbbé, így kínálva lehetőséget a témában való elmélyülésre. E kis kitekintések, kitérők mellett – amelyek nem törik meg a főszöveg

egységét – diagramok, ábrák, táblázatok és képek illusztrálják, árnyalják a leírakat. Az előbbiekről elmondható, hogy – miként az egy oktatási segédanyagtól elvárható – átláthatóak, a megértésükhöz szükséges valamennyi adattal el vannak látva, míg a képeket változatos tematika és technika jellemzi. A szövegben számos helyen találkozunk előre-, illetve visszautalással (Dupcsik zárójelben jelöli a kapcsolódó szövegrész oldalszámát egy vissza vagy előre mutató nyíllal együtt), így az olvasó szabadon mozoghat az egyes fejezetek között. Összességében a mű felépítése engem leginkább az internet világának hypertextjére emlékeztet, amelyben lehetőség van ide-oda ugrálni a linkek segítségével, extra információkat tartalmazó ablakokat megnyitni-bezárni, úgy, hogy ennek a mozgásnak a szöveg egysége és tartalma nem látja kárát.

A bevezető fejezetben a szerző olyan tudományos és társadalmi szinten egyaránt problémás kérdésekre próbál válaszolni, mint amilyen a „Mire jók a cigányok» és a velük való foglalatosság?», „Ki a cigány?», illetve „Csabikám, de ugye, te nem a cigányokkal vagy?». Az első kérdésre válaszolván, Dupcsik kijelenti, hogy „a cigányok alapvető szerepet töltenek be a magyarországi nem cigány népesség önismeretében – az *ellenkép* szerepét.” (11; kiemelés az eredetiben – B. É.) A cigányok élete, története, kultúrája egyfajta tükör a többségi társadalom számára, amelybe belepillantva szembesülhet mindazon jellemvonásokkal, amelyek rá nem jellemzőek, hiszen a nem cigány lakosság meggyőződéssel vallja, hogy mindenben a romák ellentéte. Miután „a romákról tett megállapítások igen gyakran sokkal többet mondanak a nem cigányokról, arról a – nem romák által meghatározott – világról, amelyben ezek a megállapítások születtek” (12), Dupcsik könyvében keresztül indirekt módon a többségi társadalom is bemutatásra kerül, vagy legalábbis magára ismerhet.

A „Ki a cigány?» kérdésre számos, olykor egymásnak ellentmondó meghatározás született a cigánykutatások megindulása óta. A válaszok áttekintése nem kerülhető meg, mivel az, hogy egy-egy kutatás kit tekintett cigánynak, természetesen jelentősen meghatározta a kutatás eredményét. Dupcsik a romakutatók által legtöbbször alkalmazott definíciót használja könyvében, vagyis: cigánynak tekinti azt az egyént, akit a környezete is cigánynak tart. A harmadik kérdésre válaszolva a szerző rámutat arra a jelenségre, hogy a romákkal kapcsolatos diskurzusban még ma is az a legfontosabb szempont, hogy valaki a cigányokkal van-e, vagy sem. Ez a megállapítás ugyanúgy igaz a cigánykutatásokra is. A szerző a tágabb értelemben felfogott politika dimenzióját használja, hogy megkülönböztessen devianciaorientált, leíró és emancipatorikus kutatási megközelítéseket. Egy újabb dimenzió, a módszertani dimenzió bevonásával a szerző különbséget tesz azon kutatások között, amelyek a cigányok tulajdonságait azok etnikai vonásaiból vezetik le (esszencialista megközelítés), illetve azok között, amelyek a romák és a többségi társadalom közti interakcióból kiindulva teszik ugyanezt (strukturális megközelítés). Így Dupcsik az említett két dimenzió mentén összesen hat ideáltípust rajzol meg, amelyek alapján lehetővé válik a később bemutatásra kerülő kutatások kategorizálása. Az ideáltípusok nem csupán

az egyes kutatások cigányképének megragadásához visznek minket közelebb, hanem felismervén az adott korszakra jellemző ideáltípust, könnyebbé válik a politika által tett intézkedések céljainak megértése is.

A történettudomány csupán az 1980-as évektől kezdett el érdeklődni a cigányság múltja iránt, korábban a néprajz képviselői voltak illetékesek a kérdésben. A korai időszakban a romák jogi helyzetét gazdasági viszonyaik határozták meg. Mentalitásuk miatt, illetve a megfelelő szaktudás és elsősorban a föld hiányának következtében nem foglalkozhattak földműveléssel, helyette különféle iparos mesterségekből és szolgáltatásokból tartották fenn magukat. Mivel nem rendelkeztek írásbeliséggel, a 18–19. századra vonatkozóan jóformán semmit sem tudunk életmódjukról, mentalitásukról, vallásukról, a nem cigányok által készített írott források pedig nem segítenek szokásaik megértésében. A „cigánykérdés” megszületése, vagyis az állami szintű intézkedések kezdete a 18. század második felére tehető. Annak ellenére, hogy a roma és a nem roma népesség közötti integráció egyre növekedett, s folyamatosan nőtt a letelepedett cigányok száma, mégis mind az állampolitika irányítói, mind pedig a többségi társadalom egyre inkább problémaforrást látott a cigányokban.

A 19. század végétől új korszak kezdődött a magyarországi cigányság történetében. 1893-ban tartották meg az első magyarországi cigányfelmérést, amelyet további kutatások követtek. A korszak etnográfusai szerint a cigányok kultúrája egyértelműen pusztulásra ítéltetett, az asszimiláció során végleg el fog tűnni. Mielőtt azonban ez bekövetkezne, a kutatók kísérletet tettek a más népektől egykor átvett, s így a cigányság által megőrzött kulturális elemek „megmentésére”.

A 19–20. század fordulójától a magyarországi cigányság helyzete fokozatosan rosszabbodott. A politikában Trianont követően felhagytak a liberális hozzáállással, erősödött a magyarság kirekesztő, etnicista felfogása. A korszakban a cigányság megélhetése még nehezebbé vált. A tömeges és tartós munkanélküliségtől csak az menthette volna meg a romákat, ha nagy számban át tudtak volna állni más foglalkozásra, de erre a 20. század eleji gazdaság nem kínált lehetőséget. A náciizmus szellemiségének hazai erősödésével a „cigánykérdés” egy idő után összekapcsolódott a szélesebb nyilvánosság előtt tárgyalt „zsidókérdés”-sel. A cigányokkal szembeni egyre ellenségesebb hangulat a tudományos életben is éreztette hatását. A cigány népesség lealacsonyításának, s ezáltal a magyar társadalmon kívülre helyezésének eszköze a kultúrátlanítás volt, vagyis annak kimondása és hirdetése, hogy a roma népesség nem rendelkezik önálló kultúrával. Ezek után nem meglepő, hogy a cigányok szép lassan kiszorultak a szociográfusok kutatási látóköréből is. „A romák tehát valahol a társadalom *alatt* élhettek” – mondja Dupcsik (112; kiemelés az eredetiben – B. É.). Végérvényesen háttérbe szorult az asszimilációs stratégia, s egyre gyakrabban hangoztatott nézetté vált, hogy a „cigánykérdés megoldása” kegyetlen módszereket követel.

A II. világháború idején a zsidókat ért kegyetlenségek mellett a roma holokauszt gyakorta háttérbe szorul mind a hétköznapi, mind a tudományos diskurzusban. Dupcsik a magyarországi romák ellen elkövetett bűntettek valódi kegyetlenségét

abban látja, hogy a romák kiirtása „*egy félvállról kezelt tömegyilkosság*” (130; kiemelés az eredetiben – B. É.) volt az elhatározást és a kivitelezést illetően egyaránt.

A II. világháború és a rendszerváltás közötti éveket a szerző két nagyobb egységre bontva mutatja be. Indoklásában a két korszak eltérő dinamikájú diskurzusára mutat rá. Míg az 1945 és 1960 közötti időszak cigányképét „*a civilizatorikus megközelítés szocialista változata uralta*” (138; kiemelés az eredetiben – B. É.), addig az 1960–1990 közötti években fokozatosan nőtt a romákat vizsgáló kritikai megközelítések száma. Miután a cigány lakosság kiirtására irányuló náci törekvés meghiúsult, az 1945 utáni Magyarországon vita indult a cigányság nemzeti státusának elismeréséről. A kommunista államvezetés egyértelműen nem tekintette nemzetiségnek a romákat. Mindazonáltal az 1960-as évek elejétől a cigányság helyzete javulni kezdett. A korszak cigányképe annak ellenére nem sokat változott a korábbi időszakokéhoz képest, hogy a szocializmusban – legalábbis elméletileg – minden ember egyenlőnek számított. A cigányokat továbbra is alacsonyabb rendű népcsoportként, magukról gondoskodni képtelen, gyermeki státussal rendelkező egyének közösségeként kezelték, amely szemlélet leginkább a korszak elterjedt szimbolikus gyakorlatában, a kényszermosdatásban nyilvánult meg. Az állam intézkedései egyértelműen az asszimilációs politika feléledésére mutattak. Ugyancsak a civilizatorikus megközelítés kapott hangsúlyt a korszak cigánykutatóiban, amelynek egyik kiváló képviselője, Erdős Kamill is elkerülhetetlennek és kívánatosnak tartotta a cigányság asszimilációját.

Az 1960-as évek végétől, az 1970-es évek elejétől egyre inkább megerősödött a kritikai szemlélet a cigányokról folytatott diskurzusban, s a civilizatorikus megközelítést egyre több támadás érte. Erre az időszakra tehető az 1893 óta eltelt évek legnagyobb cigánykutatója, amelyet Kemény István és munkatársai végeztek a kritikai szemlélet jegyében (1971).

A „cigánykérdés” továbbra is megoldásra várt. Ebben a korszakban is szó esett – immáron sokadszorra – a cigányok biológiai sajátosságairól (termékenység), megélhetési módjairól (munkavállalás, segély, bűnözés), életkörülményeiről (lakóhely), jövőjéről (oktatás). A romák helyzete a legbiztatóbbnak a munkavállalás terén mutatkozott, ugyanakkor sem a lakóhely-teremtési, sem pedig az oktatáspolitikai kezdeményezések nem vezettek igazán eredményre. A szociológia kibontakozásával megszülettek az első előítélet-kutatások is, amelyek bemutatták, hogyan viszonyult a romákhoz a nem roma közvélemény.

A rendszerváltást követően a cigányság helyzete jelentősen romlott. A korszak kutatásai rámutattak arra, hogy míg nyelvileg és identitásukban is közelebb kerültek a többségi társadalomhoz, addig foglalkoztatásukban, iskolázottságukban, s lakhelyüket illetően elszakadtak tőle. Annak ellenére, hogy már a 20. század utolsó harmadától a szociológia volt a fő „illetékes” tudomány a romák kutatásában, mégis csak a rendszerváltás után növekedett meg a romákkal foglalkozó szociológiai írások száma – mutat rá Dupcsik. S ráadásul más tudományok is fokozott érdeklődéssel tekintettek a „cigánykérdés”-re. Ezek közül elsősorban a kulturális antropológiát emeli ki a szerző, de megjelentek történettudományi,

illetve közgazdasági megközelítések is. Az 1971-es Kemény-féle vizsgálat és az általa képviselt szellemiség jelentősen befolyásolta e korszak kutatóit, így elmondható, hogy a rendszerváltást követően a kritikai-leíró megközelítések kerültek túlsúlyba. A kritikai-leíró és a devianciaorientált megközelítések mellett aztán megjelent egy harmadik pólus is, amelyen – Kovalcsik Katalin és Réger Zita terminusát használva – a naiv tudomány állt. Amiben ez a megközelítés eltért a devianciaorientált szemlélettől, az az elgondolás, hogy a cigányok tulajdonságait meghatározó öröklött belső tulajdonságokat csak azok ismerhetik meg, akik képesek a cigány kultúrát belülről látni. Következésképpen a megközelítés legtöbb híve vállaltan cigány vagy roma származású volt. A naiv tudomány célja „egy új, korszerű roma identitás konstruálása, értékeinek felmutatása a cigányok és a többség felé egyaránt, s ezen identitás emancipációja” (247).

A könyv bevezetőjében is tárgyalt kérdés körül („Ki a cigány?”) máig tartó vita robbant ki az 1990-es évek végén. Nem csupán arról volt szó, hogy kit tekintünk cigánynak, hanem arról is, hogy egyáltalán használható-e maga az elnevezés. A vitás kérdés a korszak szociálpolitikáját vizsgálva is releváns, mutat rá Dupcsik, hiszen „[a] szociálpolitika diszfunkcionális működésének egyik tünete, s ugyanakkor oka is, hogy nehezen tudja megragadni a roma célcsoportot, a már többször tárgyalt »Ki a cigány?« probléma miatt” (293). Az utolsó fejezet egyik legérdekesebb alfejezete, ami *A láthatóvá vált ember* címet viseli, a médiában megjelenő romák képét vizsgáló kutatásokat mutatja be.

Az eddigiek alapján elmondható, hogy Dupcsik Csaba könyve a magyarországi cigányság történetének átfogó és hiteles ismertetésén túlmenően, a kutatások részletes és kritikai bemutatásával komplex képet nyújt a hazai cigánykutatások történetéről is. A szerző mindkét munkájával jelentős hiányt pótol a hazai ciganológiai/romológiai szakirodalomban. Hogy a művet egységesnek, hiánytalanak érezzük, annak nem csupán a széles szakirodalmi bázison alapuló és jól szerkesztett tartalom az oka, hanem a szerző letisztult, érthető, személyes hangvétellű stílusa is, amely könnyen olvashatóvá, gördülékennyé és érdekessé teszi ezt a korántsem ennyire egyszerűnek tűnő témát.

Végezetül csupán néhány kritikai észrevételt tennék. A fejezetek és alfejezetek elkülönítése eltérő módon történik a tartalomjegyzékben és a főszövegben. Ez megnehezíti a gyors tájékozódást. Szerencsésebb lett volna, ha a tartalomjegyzékben dőlten szedett alfejezetcímek a szövegben is hasonló módon lettek volna szedve, vagy pedig a tartalomjegyzékben eltekintettek volna a kurziválástól. A szövegben ugyan kevés a gépelési hiba, de akad (például: 127, 188, 189, 202, 222). Tartalmilag nem gondolom, hogy kiegészítésre szorulna Dupcsik munkája. Egyedül talán a kulturális aspektus hiánya merülhet fel, azonban a szerzőnek nem volt célja a magyarországi cigányság kultúrájának bemutatása, ezért azt nem is kérhetjük számon rajta. Épp ellenkezőleg, a szerző érdeméért emelném ki, hogy célkitűzése ellenére kiter az antropológiai vizsgálódásokra is, valamint szakirodalom ajánlásával segíti azokat, akik a cigány kultúra iránt érdeklődnek.

Bodovics Éva Judit